УДК 355.351:343.34(477)
DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.04.44

ВІЙСЬКОВИЙ ПРАВОПОРЯДОК В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВІЙНИ НА ВИСНАЖЕННЯ: ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ У ВІТЧИЗНЯНОМУ ТА ЗАРУБІЖНОМУ ВИМІРІ

Коба М.М.,
доктор філософії в галузі права, доцент,
доцент кафедри правового забезпечення
та правоохоронної діяльності
Київського інституту Національної гвардії України
ORCID: 0000-0001-9407-2838

Пелагеша О.Г.,
кандидат юридичних наук, доцент,
старший викладач кафедри правового забезпечення
та правоохоронної діяльності
Київського інституту Національної гвардії України
ORCID: 0000-0003-4158-5888

Коба М.М., Пелагеша О.Г. Військовий правопорядок в Україні в умовах війни на виснаження: юридична відповідальність військовослужбовців у вітчизняному та зарубіжному вимірі.

Стаття присвячена комплексному науково-правовому аналізу проблем забезпечення військового правопорядку та військової дисципліни в умовах правового режиму воєнного стану в Україні крізь призму специфічного для нинішньої фази збройної агресії російської федерації явища – війни на виснаження, яка виснажує не лише матеріально-технічний потенціал держави, а й моральний дух народу та фізичний і психологічний ресурс особового складу Сил оборони. Розкрито поняття військового правопорядку як об'єкта охорони засобами дисциплінарного, адміністративного, матеріального, цивільно-правового та кримінального впливу, а також співвідношення категорій військової дисципліни та юридичної відповідальності військовослужбовців.

Простежено еволюцію нормативного регулювання відповідальності військовослужбовців у період 2014–2026 рр., від посилення репресивності законодавства до запровадження відновлювальних механізмів повернення до строю. Проаналізовано офіційну судову та прокурорську статистику, яка засвідчує безпрецедентне зростання кількості військових кримінальних правопорушень – з 2980 у 2021 р. до 13583 у 2022 р., 18883 за перші три квартали 2023 р. та понад 161 тис. лише проваджень за ст. 407 КК України за 10 місяців 2025 р., з урахуванням застережень щодо кореляційного характеру статистики та засекречення даних із грудня 2025 р.

Доведено, що ефективність каральних механізмів без урахування фактора виснаження (бойового стресу, посттравматичного стресового розладу, відсутності чіткої перспективи демобілізації) є обмеженою, а посилення репресивності законодавства саме по собі не забезпечує зниження рівня військової злочинності. На основі порівняльно-правового аналізу зарубіжного досвіду (Великої Британії, США, Ізраїлю) щодо законодавчого врахування фактора виснаження в системі військової юстиції запропоновано комплекс заходів удосконалення правового регулювання в Україні, що поєднує справедливу диференційовану відповідальність із заходами психологічної реінтеграції, реалізацією засад бойового імунітету та орієнтовну структуру майбутньої кодифікації Розділу XIX Особливої частини Кримінального кодексу України.

Ключові слова: військовий правопорядок, воєнний стан, юридична відповідальність військовослужбовців, бойовий імунітет, війна на виснаження, бойовий стрес, дезертирство, самовільне залишення військової частини.

Koba M.M., Pelahesha O.H. Military law and order in Ukraine under a war of attrition: legal liability of servicemembers in domestic and foreign dimensions.

The article provides a comprehensive scholarly-legal analysis of the problems of ensuring military law and order and military discipline under the legal regime of martial law in Ukraine, viewed through the lens of a phenomenon specific to the current phase of the Russian Federation's armed aggression –

a war of attrition that exhausts not only the state's material and technical potential but also the morale of the nation and the physical and psychological resources of Defence Forces personnel. The notion of military law and order is examined as an object protected by disciplinary, administrative, material, civil and criminal-law measures, along with the correlation between military discipline and the legal liability of servicemembers.

The evolution of the normative regulation of servicemembers' liability in 2014-2026 is traced, from increasing repressiveness of legislation to the introduction of restorative mechanisms for returning to service. Official judicial and prosecutorial statistics are analysed, evidencing an unprecedented rise in military criminal offences – from 2,980 in 2021 to 13,583 in 2022, 18,883 in the first three quarters of 2023, and over 161,000 proceedings under Article 407 of the Criminal Code alone within ten months of 2025, with due reservations regarding the correlational nature of the data and the classification of statistics since December 2025. It is argued that the effectiveness of punitive mechanisms is limited unless the exhaustion factor – combat stress, post-traumatic stress disorder, the absence of a clear demobilisation horizon – is taken into account, and that increased repressiveness of legislation alone does not reduce the level of military crime.

Drawing on a comparative-legal analysis of foreign experience (the United Kingdom, the United States, and Israel) regarding the exhaustion factor within military justice systems, a set of measures for improving legal regulation in Ukraine is proposed, combining fair, differentiated liability with psychological reintegration measures, the implementation of combat immunity principles, and an outline structure for codifying Chapter XIX of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine.

Key words: military law and order, martial law, legal liability of servicemembers, combat immunity, war of attrition, combat stress, desertion, unauthorised absence from a military unit.

Постановка проблеми. Повномасштабна збройна агресія російської федерації проти України, що триває вже понад чотири роки, на сучасному етапі набула характеристик класичної війни на виснаження – позиційного протистояння, в якому перевага визначається не стільки результатами окремих наступальних операцій, скільки здатністю сторони витримати тривале виснаження людських, матеріальних і морально-психологічних ресурсів. Аналітики Міжнародного інституту стратегічних досліджень зазначають, що упродовж 2025 р. бойові втрати протиборчих сторін зберігали надзвичайно високий рівень, а лінія фронту, попри окремі тактичні просування, залишалася відносно стабільною саме завдяки логіці взаємного виснаження [1].

Тривалість та висока інтенсивність стресового фактора бойових дій невпинно виснажує психіку особистості військовослужбовця, знижуючи його психологічну стійкість і резильєнтність, а смерть побратимів, поранення, перебування родичів на окупованих територіях та інші супутні втрати спричиняють зростання кількості негативних психічних станів серед особового складу [2]. Аналогічних висновків доходять і дослідники медичного спрямування: понад трирічна мобілізація більш як мільйона українців супроводжується системним фізичним, психологічним та емоційним виснаженням, високим ризиком посттравматичного стресового розладу та, за відсутності належних систем підтримки, зростанням практик небезпечного самолікування [3].

Зазначені процеси є визначальним, хоча й не завжди артикульованим у юридичній доктрині, фактором детермінації військової злочинності. Фахівці шведського аналітичного центру Sceeus прямо вказують, що безстроковість мобілізації – неможливість прогнозувати момент демобілізації аж до завершення війни – є одним із найбільш психологічно важких аспектів проходження військової служби, що підриває бойовий дух та провокує зростання дезертирства, яке за останні два роки суттєво зросло й відображає не лише страх загибелі, а й глибоку суспільну втому, зниження довіри до командування та морального виснаження [4].

Водночас законодавець на ці виклики реагує переважно посиленням репресивності кримінально-правових та адміністративно-деліктних механізмів, що не завжди враховує специфіку причин учинення військових правопорушень в умовах тривалого виснаження. Це актуалізує потребу комплексного науково-правового переосмислення системи юридичної відповідальності військовослужбовців із обов'язковим урахуванням фактора виснаження як самостійної детермінанти, що впливає на формування військового правопорядку. Вважаємо, що без такого переосмислення подальше посилення санкцій ризикує залишитися суто декларативним заходом, що не дає реального ефекту для зміцнення військового правопорядку.

Стан опрацювання проблематики. Окреслена проблематика перебуває у фокусі уваги як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Серед вітчизняних науковців, які досліджують питання військового правопорядку, військової дисципліни та юридичної відповідальності військовослужбовців, варто виокремити Т.Б. Ніколаєнко, праці якої присвячені теоретико-правовим засадам призначення спеціальних покарань військовослужбовцям [5]; О.В. Дручек та О.М. Волуй-

ка, які досліджують кореляцію категорій військової дисципліни й військового правопорядку [6]; О.В. Андрушка та В.П. Бакала, які аналізують особливості юридичної відповідальності військовослужбовців в умовах воєнного стану [7; 8]; Л.Р. Білу-Тіунову та В.В. Васильківську, які зіставляють адміністративну й дисциплінарну відповідальність [9]; П.М. Фівкіна, який вивчає проблеми правозастосування адміністративної відповідальності [10]; Є.М. Пащенка, який досліджує кримінологічний аспект злочинності військовослужбовців [11]; О.І. Остапенка та Д.І. Йосифовича, які аналізують питання ухилення від військової служби [12]; О.В. Кобу, який досліджує запобігання військовим правопорушенням [13]; а також аналітика Д.П. Ягунова, який здійснює моніторинг судової статистики злочинності в Україні [14]. Серед зарубіжних дослідників проблематику війни на виснаження, її впливу на бойовий дух і дисципліну військ ґрунтовно вивчають Ф.-С. Геді та М. Кофман, аналітики Міжнародного інституту стратегічних досліджень та Center for Naval Analyses [15; 16]. Показово, що вітчизняна доктрина переважно зосереджується на догматичній класифікації видів юридичної відповідальності та вдосконаленні окремих норм, тоді як зарубіжна аналітика акцентує на структурних, кадрових і психологічних детермінантах військової злочинності; пропоноване дослідження виходить із того, що продуктивний синтез цих двох дослідницьких традицій є необхідною передумовою для вироблення дієвої правової політики.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що сформульовані в статті висновки та пропозиції орієнтовані не лише на законодавця, а й безпосередньо на суб'єктів правозастосування – командирів (начальників), військові суди, органи військової прокуратури, юрисконсультів військових частин та адвокатів, які надають правову допомогу військовослужбовцям. Практична цінність наукового дослідження цієї наукового дослідження цієї проблематики визначається не стільки теоретичною повнотою аналізу, скільки здатністю запропонованих рішень реально вплинути на повсякденну практику призначення покарань, застосування дисциплінарних стягнень і прийняття управлінських рішень у підрозділах, що перебувають в умовах безпосередньої бойової обстановки.

На думку Т.Б. Ніколаєнко, військовий правопорядок становить суспільні відносини, що виникають у сфері проходження (несення) військовослужбовцями військової служби, зумовлені особливостями її характеру, визначені специфікою взаємовідносин між різними категоріями суб'єктів, чітко регламентовані та окреслені законами України й актами військово-правового характеру [5]. Поділяємо цю позицію, оскільки такі відносини виникають винятково між військовослужбовцями, пов'язані з проходженням (несенням) військової служби та мають специфіку, що виражається у винятковості норм їх регулювання, зумовлених особливостями характеру військової служби, і у сукупності становлять зміст військової служби, визначаючи її суть.

Мета дослідження – проаналізувати вплив війни на виснаження на стан військового правопорядку в Україні та сформулювати пропозиції щодо вдосконалення законодавства про відповідальність військовослужбовців.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України» від 24.03.1999, військова дисципліна – це бездоганне і неухильне додержання всіма військовослужбовцями порядку і правил, встановлених статутами Збройних Сил України та іншим законодавством України [17]. О.В. Дручек та О.М. Волуйко вважають, що дотримання військової дисципліни є юридичним (службовим) обов'язком, нормативною (статутною) вимогою та загальною (обов'язковою) умовою проходження військової служби, а категорії військової дисципліни та юридичної відповідальності є складовими більш широких систем державної дисципліни та державного правопорядку [6]; підтримуємо цю думку та вважаємо її методологічно вірною.

Кримінальна протиправність діянь, що посягають на встановлений порядок несення (проходження) військової служби, унормована в Розділі XIX Особливої частини Кримінального кодексу України «Кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (Військові кримінальні правопорушення)» [18]. Як зазначає Т.Б. Ніколаєнко, стаття 401 КК України визначає поняття, ознаки та підстави кримінальної відповідальності за вчинення військових кримінальних правопорушень, а їхньою специфічною ознакою є спеціальний суб'єкт – військовослужбовець, військовозобов'язаний або резервіст під час проходження зборів [5].

Військовий порядок як специфічна категорія визначається сукупністю суспільних правовідносин, що характеризуються особливістю існування в межах відносин між різними категоріями військовослужбовців, наділенням суб'єктів повноваженнями, які зумовлюють специфіку їх статусу, регулюванням таких повноважень нормами виключної дії, категоричністю і беззастережністю виконання обов'язків, певною обмеженістю прав і свобод суб'єктів, пов'язаних із виконанням службових обов'язків, та підвищеною відповідальністю в разі їх порушення.

Принципово важливо розрізняти регулятивні та охоронні військові кримінальні правовідносини: у регулятивних правовідносинах суб'єктом виступає потенційний суб'єкт правопорушення – військовослужбовець (військовозобов'язаний, резервіст), тоді як в охоронних правовідносинах таким

суб'єктом стає особа, яка вже вчинила військове кримінальне правопорушення. Порушення заборонювальних норм трансформує регулятивні правовідносини в охоронні, що змінює обсяг прав і обов'язків військовослужбовця та зумовлює застосування до нього заходів кримінально-правового впливу. Ми переконані, що саме чітке розмежування цих двох видів правовідносин має не лише теоретичне, а й суто практичне значення, оскільки від моменту їх трансформації безпосередньо залежить обсяг процесуальних гарантій, якими може скористатися військовослужбовець у конкретній справі.

Початок процесу посилення кримінальної відповідальності за військові кримінальні правопорушення припадає на 2015 р., коли у зв'язку з подіями на Сході України було ухвалено Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за окремі військові злочини» від 12.02.2015, яким умови особливого періоду та воєнного стану отримали самостійне нормативне закріплення як кваліфікуючі й особливо кваліфікуючі ознаки відповідних складів злочинів [5]. Утім, як демонструє наведена Т.Б. Ніколаєнко багаторічна судова статистика, саме посилення санкцій без комплексного підходу до причин учинення правопорушень не призводило до суттєвого зниження рівня військової злочинності: частка засуджених за самовільне залишення військової частини зросла з 20% усіх облікованих військових кримінальних правопорушень у 2014 р. до 60,7% у 2015 р., тоді як дезертирство зросло з 0 % до 6,72% [5]. На наш погляд, цей факт є переконливим емпіричним підтвердженням того, що сама по собі репресивність норми, без впливу на причини протиправної поведінки, не здатна забезпечити належний рівень військового правопорядку. Водночас слід визнати, що наведені дані мають кореляційний, а не суворо причинно-наслідковий характер: на динаміку зазначених показників у 2014–2015 рр. могли впливати й інші чинники – інтенсивність бойових дій на Сході України, темпи й якість мобілізації, стан матеріального забезпечення військ, – які в межах цього дослідження окремо не вимірювалися. Це не спростовує основного висновку, однак вимагає обережності у формулюванні причинно-наслідкових тверджень.

Із введенням воєнного стану 24 лютого 2022 р. на підставі Закону України «Про правовий режим воєнного стану» (далі – Закон про воєнний стан) [19] законодавець ухвалив низку актів, спрямованих на адаптацію військово-дисциплінарного законодавства до умов активних бойових дій. Ключовим серед них став Закон України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці» від 13.12.2022 (далі – Закон про особливості несення служби) [20], яким посилено санкції за самовільне залишення військової частини або місця служби, дезертирство, відмову діяти зброєю, непокору та невиконання наказу, запроваджено окрему главу 13-Б Кодексу України про адміністративні правопорушення для військових деліктів та виключено можливість застосування звільнення від відбування покарання з випробуванням і призначення більш м'якого покарання за низку складів.

Ухвалення Закону про особливості несення служби супроводжувалося гострою суспільною дискусією. Ініціатори законопроєкту обґрунтовували необхідність посилення відповідальності неоднозначністю судової практики призначення м'яких покарань та звільнення від відбування покарання з випробуванням, що, на їхнє переконання, негативно впливало на стан військової дисципліни. Прихильники посилення санкцій також наголошували на потребі забезпечення рівності військовослужбовців перед законом: збереження практики масового звільнення від покарання з випробуванням, на їхню думку, підривало довіру до системи військової юстиції з боку тих, хто сумлінно виконує обов'язки в тих самих умовах бойового стресу, але не вчиняє правопорушень, а також послаблювало стримувальний (превентивний) ефект кримінального закону в критичний період війни. Водночас представники правозахисних організацій та юридичних об'єднань, які надають допомогу військовослужбовцям, наголошували на необхідності боротьби не з наслідками, а з причинами вчинення таких правопорушень, на потребі підвищення мотивації проходження військової служби та врахуванні індивідуальних обставин справи. Подібну позицію публічно підтримав і Президент України, наголосивши, що призначення покарання повинно відбуватися з урахуванням індивідуального характеру юридичної відповідальності, ступеня тяжкості вчиненого правопорушення та принципів справедливості й верховенства права. На нашу думку, обидві сторони цієї дискусії наводили обґрунтовані аргументи, проте жодна з них окремо не пропонувала комплексного вирішення проблеми; справедливим видається підхід, що поєднує невідворотність відповідальності з індивідуалізацією покарання.

Подальша еволюція законодавства засвідчила поступове усвідомлення необхідності балансування каральної та відновлювальної функцій відповідальності. Законом України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо вдосконалення порядку притягнення до кримінальної відповідальності окремих категорій осіб» від

20.08.2024 до ст. 401 КК України введено частину п'яту, яка встановлює механізм звільнення від кримінальної відповідальності за статтями 407 і 408 КК України для особи, яка вперше вчинила відповідне правопорушення в умовах воєнного стану, за умови добровільного звернення з клопотанням про повернення до військової частини та письмової згоди командира. Паралельно Закон України «Про внесення зміни до глави XII «Прикінцеві положення» Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» щодо умов продовження військової служби під час дії воєнного стану окремим категоріям військовослужбовців» від 21.11.2024 (далі – Закон про продовження військової служби) [21] та Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо порядку проходження військової служби окремими категоріями військовослужбовців під час дії воєнного стану» від 30.04.2025 (далі – Закон про порядок проходження служби) [22] запровадили спрощений позасудовий механізм повернення військовослужбовців до строю, відповідно до якого командир був зобов'язаний поновити військовослужбовця на службі протягом 72 годин з моменту прибуття без окремого судового рішення; строк добровільного повернення, встановлений Законом про продовження військової служби, спливав 1 січня 2025 р., а Законом про порядок проходження служби був продовжений до 30 серпня 2025 р. Після завершення зазначених строків спрощений механізм припинив дію, тоді як судовий порядок звільнення від відповідальності за ч. 5 ст. 401 КК України залишається чинним, на що звертає увагу Д.П. Ягунов [14].

Описана динаміка законодавчих змін засвідчує перехід від суто репресивної моделі регулювання 2022 р. до моделі, що поєднує посилення санкцій із відновлювальними механізмами повернення військовослужбовців до лав Сил оборони, що опосередковано підтверджує висновок про обмежену самостійну ефективність криміналізації та посилення покарань без урахування глибинних причин учинення військових правопорушень в умовах тривалого виснаження особового складу. Вважаємо, що саме цей вектор – поєднання справедливої невідворотності відповідальності з реальними механізмами повернення особи до строю – є найбільш перспективним для подальшого розвитку законодавства в умовах війни на виснаження.

В.П. Бакало виокремлює п'ять видів юридичної відповідальності військовослужбовців в умовах воєнного стану: дисциплінарну, адміністративну, матеріальну, цивільно-правову та кримінальну, кожен з яких має специфіку застосування з урахуванням бойового імунітету та посилених санкцій [8]; погоджуємося з такою класифікацією, оскільки вона повною мірою охоплює спектр заходів державного впливу. Подібну позицію обстоює і О.В. Андрушко [7].

Дисциплінарна відповідальність є первинним і найбільш поширеним видом відповідальності, підставою якої є дисциплінарний проступок – протиправна, винна дія чи бездіяльність військовослужбовця, що порушує вимоги військової дисципліни. На думку О.В. Андрушка, істотною прогалиною чинного регулювання залишається відсутність вичерпного переліку дисциплінарних проступків безпосередньо в Дисциплінарному статуті Збройних Сил України, що суттєво ускладнює правозастосування та розмежування дисциплінарної відповідальності з адміністративною [7]; поділяємо цю позицію.

Адміністративна відповідальність реалізується через главу 13-Б Кодексу України про адміністративні правопорушення, запроваджену Законом про особливості несення служби, і, як зазначають Л.Р. Біла-Тіунова та В.В. Васильківська, відрізняється від дисциплінарної за суб'єктом застосування (позавідомчий орган – суд або уповноважена особа), процесуальною формою та характером санкцій [9]. Запровадження окремої глави КУпАП дозволило чіткіше розмежувати адміністративні делікти й дисциплінарні проступки, водночас, як слушно зауважує П.М. Фівкін, практика її застосування виявляє проблеми, пов'язані з відсутністю усталених підходів до кваліфікації прикордонних випадків [10]. Вважаємо за необхідне підкреслити, що саме нечіткість межі між адміністративним і дисциплінарним проступком найчастіше створює практичні труднощі для командирів підрозділів, які мають оперативно кваліфікувати конкретне діяння підлеглого.

Матеріальна відповідальність регулюється Законом України «Про матеріальну відповідальність військовослужбовців та прирівняних до них осіб за шкоду, завдану державі» від 10.10.2019 [23] і передбачає відшкодування дійсної шкоди в межах середньомісячного грошового забезпечення за відсутності умислу або в повному обсязі – за умисні дії. В умовах воєнного стану виникають колізії між нормами матеріальної відповідальності та інститутом бойового імунітету, що потребує подальшого законодавчого врегулювання. Цивільно-правова відповідальність застосовується у випадках завдання шкоди третім особам і реалізується в регресному порядку.

Кримінальна відповідальність є найсуворішим видом відповідальності за порушення військового правопорядку. Як зазначає Є.М. Пащенко, основними складами, за якими порушуються кримінальні провадження, є самовільне залишення військової частини або місця служби (ст. 407 КК України), дезертирство (ст. 408 КК України), викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї (ст. 410 КК України) та недбале ставлення до військової служби (ст. 425 КК України) [11]; до подібного переліку звертаються й О.І. Остапенко та Д.І. Йосифович [12].

Офіційна статистика Офісу Генерального прокурора України засвідчує безпрецедентну динаміку зростання військової злочинності: якщо у 2021 р. кількість облікованих військових кримінальних правопорушень становила 2980, то у 2022 р. цей показник зріс до 13583, а за перші три квартали 2023 р. сягнув 18883 [24]. За даними Д.П. Ягунова, лише за десять місяців 2025 р. органами прокуратури обліковано понад 161 тис. кримінальних проваджень за ст. 407 КК України, причому з грудня 2025 р. деталізована статистика за Розділом XIX КК України засекречена на весь період дії воєнного стану, що, з одного боку, зумовлено міркуваннями безпеки, а з іншого – суттєво ускладнює науковий моніторинг ефективності правового регулювання [14]. Ця обставина, на нашу думку, – неможливість повноцінного наукового моніторингу засекреченої статистики – є самостійною практичною проблемою, яка потребує окремого вирішення без шкоди для безпеки держави. У зв'язку з цим висновки цієї статті щодо найновішого періоду (з грудня 2025 р.) неминуче спираються на непрямі індикатори – кількість проваджень за ст. 407 КК України за перші десять місяців 2025 р., експертні оцінки зарубіжних аналітичних центрів – і мають розглядатися з відповідною обережністю до відновлення повного обсягу відкритої статистики.

Наведена динаміка корелює з оцінками зарубіжних аналітичних центрів. Зокрема, фахівці шведського центру Sceeus зазначають, що особливо протягом останніх двох років рівень дезертирства в Україні суттєво зріс, відображаючи не лише острах загибелі на полі бою, а й глибоку суспільну втому, зниження морального духу та недовіру частини військовослужбовців до командування окремих підрозділів [4]. Водночас на початку 2026 р. Головнокомандувач Збройних Сил України повідомив про зниження втрат особового складу на 13 % порівняно з 2024 р., що частково пояснюється реформуванням системи армійських корпусів, проте структурні проблеми комплектування й дефіцит чіткої політики ротації та відпочинку залишаються хронічними [32; 33].

Хронічний дефіцит особового складу, спричинений неефективністю системи мобілізації, законодавчою забороною призову осіб віком 18–24 років, відсутністю у більшості підрозділів дієвої політики ротації та відпочинку, а також масовим самовільним залишенням частин (особливо серед добровольців, що мобілізувалися на початку війни і впродовж років не мали можливості перейти на менш ризиковані посади), є, на думку фахівців Sceeus, визначальним структурним чинником військової злочинності. Один із найбільш психологічно обтяжливих аспектів сучасної військової служби в Україні – відсутність визначеного законодавством строку демобілізації аж до завершення війни, що системно підриває бойовий дух особового складу [4].

Специфікою нинішнього етапу російсько-української війни є її трансформація у позиційну війну на виснаження, в якій вирішальне значення набуває не лише матеріально-технічна, а й людська спроможність сторін витримувати тривале фізичне та психологічне навантаження. У цьому контексті доцільно розглядати правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби не виключно як прояв свідомого нехтування правовими нормами, а й як похідну системного виснаження – явища, що потребує самостійного врахування під час формування кримінально-правової політики держави.

Психологічна наука однозначно констатує, що тривалість та інтенсивність бойового стресу спричиняють кумулятивне виснаження психічних ресурсів особистості, знижуючи її стресостійкість, здатність до адаптації та самоконтролю [2]. Морально-психологічний стан особового складу – духовна готовність і здатність військовослужбовців переносити випробування війни, труднощі військової служби та досягати перемоги над ворогом – є основою бойового духу підрозділів і безпосередньо визначає рівень дотримання військової дисципліни [25]. Сучасна психологічна підтримка особового складу визнається не менш важливим складником боєздатності, ніж озброєння та технології, оскільки саме морально-психологічний стан, стресостійкість і здатність до швидкої адаптації в бойових умовах визначають здатність підрозділу виконувати поставлені завдання [26].

Медичні дослідження підтверджують масштаб проблеми: понад трирічна мобілізація більш як мільйона українців до лав Сил оборони супроводжується значним фізичним, психологічним та емоційним навантаженням, а в умовах постійного впливу насильства, травматичних подій і загибелі побратимів ризик розвитку посттравматичного стресового розладу та інших психічних розладів є вкрай високим; за відсутності адекватних систем підтримки частина військовослужбовців вдається до практик небезпечного самолікування [3].

До основних чинників психофізіологічного виснаження особового складу, що детермінують зростання кількості військових кримінальних правопорушень, належать: тривале перебування в зоні бойових дій без визначеної законодавством перспективи демобілізації; недостатня частота й тривалість ротацій та відпусток; бойові втрати побратимів і пов'язана з цим психологічна травматизація; невпевненість у компетентності окремих представників командування; відсутність системної медико-психологічної реабілітації після участі в боях; соціальні втрати – розлучення сімей, втрата житла, перебування родичів на тимчасово окупованих територіях.

Важливо враховувати, що зазначені чинники виснаження діють не лише на індивідуальному, а й на загальносуспільному рівні. Війна на виснаження виснажує моральний дух не тільки військовослужбовців, а й суспільства в цілому, що проявляється у зниженні мобілізаційного потенціалу, зростанні соціальної втоми та поширенні негативних суспільних настроїв щодо перспектив завершення війни. У цьому сенсі забезпечення військового правопорядку не може розглядатися виключно як завдання кримінально-правового впливу на індивідуальну поведінку військовослужбовця – воно є складовою ширшої проблеми суспільної стійкості (resilience) в умовах затяжного збройного конфлікту.

З урахуванням викладеного видається методологічно обґрунтованим розглядати фактор виснаження не як обставину, що автоматично звільняє від відповідальності, а як обставину, що підлягає обов'язковому врахуванню судом при індивідуалізації покарання поряд із ступенем тяжкості вчиненого діяння, умовами і причинами, що сприяли його вчиненню, та особою винного. Саме такий комплексний підхід, що поєднує невідворотність відповідальності зі справедливою індивідуалізацією покарання з урахуванням психофізіологічного стану особи, відповідає принципам гуманізму та верховенства права, закладеним у Конституції України [27]. Ми переконані, що практичне впровадження цього підходу не потребує радикального перегляду чинного Кримінального кодексу України – достатньо доповнити перелік обставин, що пом'якшують покарання, прямою вказівкою на тривалість безперервного перебування особи в бойових умовах та документально підтверджений стан психофізіологічного виснаження, що суди вже могли б застосовувати на практиці без додаткового законодавчого регулювання за аналогією із загальними засадами призначення покарання.

Зарубіжна аналітична традиція приділяє значну увагу феномену війни на виснаження як визначальній характеристиці нинішньої фази російсько-української війни. Аналітики Міжнародного інституту стратегічних досліджень (IISS) зазначають, що упродовж 2025 р. Україна здійснила структурну реформу збройних сил, утворивши 18 армійських корпусів за стандартизованою штатною структурою, а також суттєво наростила застосування безпілотних наземних і повітряних систем для часткової компенсації дефіциту особового складу на передовій [1]. Це підтверджує тезу про те, що проблема дефіциту особового складу й виснаження є системним викликом, на який держава реагує не лише правовими, а й організаційно-технологічними засобами.

У публікації аналітичного видання Kyiv Post із посиланням на заяву Головнокомандувача Збройних Сил України зазначається, що дані про втрати особового складу є державною таємницею через їх критичний вплив на військове планування, внутрішню політику та суспільний моральний дух, а хронічний дефіцит особового складу зумовлений неефективністю системи рекрутингу, законодавчою забороною мобілізації осіб 18–24 років, відсутністю в більшості підрозділів політики ротації та відпочинку, а також масовим дезертирством [28].

Дослідники Ф.-С. Геді (IISS) та М. Кофман (Center for Naval Analyses) у виданні «Survival» Міжнародного інституту стратегічних досліджень обґрунтовують необхідність переходу України до довгострокової стратегії, яка враховує неминучість затяжної війни на виснаження та передбачає системну реконституцію збройних сил, нарощування власного виробництва озброєнь і підтримання тиску на противника впродовж тривалого часу [15; 16]. Ця думка видається слушною: ефективна протидія негативним наслідкам виснаження особового складу можлива лише за умови системного, а не виключно репресивного підходу до правового регулювання військового правопорядку.

Узагальнення зарубіжного досвіду дає підстави стверджувати, що держави, які тривалий час перебувають у стані війни на виснаження, традиційно еволюціонують від суто каральних моделей військової юстиції до моделей, що поєднують невідворотність відповідальності з диференційованим підходом до причин учинення правопорушень, програмами психологічної реабілітації особового складу та реформуванням системи комплектування і ротації. Саме такий вектор розвитку видається релевантним і для українського законодавця, особливо з огляду на описану в попередньому розділі еволюцію законодавства 2024–2025 рр. у бік запровадження відновлювальних механізмів повернення військовослужбовців до строю. На нашу думку, українському законодавцю варто більш системно й послідовно запозичувати саме цю логіку зарубіжного досвіду, а не обмежуватися точковими, ситуативними змінами у відповідь на чергове загострення суспільної дискусії.

Наведену тезу підтверджують і конкретні приклади законодавчого врахування фактора виснаження в зарубіжній практиці військової юстиції. Так, у Великій Британії Законом про збройні сили 2006 р. (Armed Forces Act 2006) було ухвалено масове посмертне помилування 306 військовослужбовців британської та домініонських армій, страчених у роки Першої світової війни за боягузтво й дезертирство, – рішення, прямо мотиване визнанням того, що значна частина цих діянь була наслідком «бойового шоку», який нині кваліфікується як посттравматичний стресовий розлад [29]. У Сполучених Штатах Америки президентською прокламацією № 4313 від 16.09.1974 р. було запроваджено умовну програму повернення до суспільства дезертирів і ухилянтів часів війни у В'єтнамі,

яка замість кримінального переслідування передбачала проходження визначеного строку альтернативної служби [30]. В Ізраїлі військові суди в межах Закону про військове судочинство 1955 р. під час розгляду справ про самовільне залишення служби та ухилення від її несення на практиці враховують психічний стан обвинуваченого, зокрема наявність розладів адаптації внаслідок тривалого перебування в бойових умовах, що реалізується через укладення угод із військовою прокуратурою про пом'якшення покарання [31]. Наведені приклади засвідчують, що визнання фактора психофізіологічного виснаження військовослужбовця обставиною, яка підлягає врахуванню при призначенні покарання чи звільненні від відповідальності, є усталеною практикою держав із тривалим досвідом ведення війн, а не суто українською правовою новелою; водночас слід зважати, що ці приклади походять із різних історичних і правових контекстів (посмертна реабілітація через десятиліття, повоєнне примирення, поточна судова практика) і не є прямо тотожними ситуації України.

Проведений аналіз дає підстави виокремити такі ключові проблеми чинного правового регулювання забезпечення військового правопорядку в умовах воєнного стану. О.В. Коба слушно наголошує, що запобігання військовим правопорушенням є необхідною передумовою забезпечення військової дисципліни і правопорядку, воєнної та державної безпеки [13]; ця позиція видається обґрунтованою, і наведені нижче пропозиції мають насамперед прикладну спрямованість і можуть бути використані як законодавцем при підготовці відповідних законопроєктів, так і безпосередньо командирами, військовими суддями та прокурорами в повсякденній правозастосовній практиці.

По-перше, як уже зазначалося, на думку О.В. Андрушка, відсутність у Дисциплінарному статуті Збройних Сил України вичерпного переліку дисциплінарних проступків ускладнює розмежування дисциплінарної та адміністративної відповідальності й потребує невідкладного законодавчого врегулювання [7]. Вважаємо, що практичним кроком до вирішення цієї проблеми могло б стати затвердження Міністерством оборони України методичних рекомендацій для командирів із орієнтовним переліком типових дисциплінарних проступків – до прийняття відповідних законодавчих змін.

По-друге, законодавство про кримінальну відповідальність за військові кримінальні правопорушення вдосконалюється переважно шляхом точкового (казуального) внесення змін без системного перегляду структури Розділу XIX Особливої частини КК України, що породжує колізії та потребу подальшого «латання» законодавства. Доцільним є проведення комплексної кодифікаційної роботи з визначенням єдиних, наукового обґрунтованих підходів до диференціації кримінальної відповідальності залежно від умов учинення правопорушення (особливий період, воєнний стан, бойова обстановка) та особи винного. На нашу думку, оптимальною формою такої роботи стала б розробка профільної робочої групи за участю представників Міністерства оборони України, Верховного Суду та наукової спільноти, а не подальше ухвалення окремих, не пов'язаних між собою законів. Орієнтовна структура такого кодифікованого акта (можливо, у формі нової редакції Розділу XIX Особливої частини КК України або спеціального військово-кримінального закону за зразком військово-кримінальних кодексів окремих іноземних держав) могла б включати: 1) загальні положення про військові кримінальні правопорушення та особливості суб'єкта відповідальності; 2) диференційовані склади залежно від умов учинення діяння – мирний час, особливий період, воєнний стан без безпосереднього бойового контакту, безпосередня бойова обстановка; 3) окремий блок про підстави та межі бойового імунітету; 4) уніфіковані підстави звільнення від кримінальної відповідальності та повернення до строю (за зразком чинної ч. 5 ст. 401 КК України, але на постійній основі); 5) правила врахування фактора психофізіологічного виснаження особи при призначенні покарання. Саме наявність такої попередньо узгодженої структури, а не абстрактне доручення робочій групі, здатна перетворити ідею кодифікації на реалізовуваний законопроєкт.

По-третє, засекречення з грудня 2025 р. деталізованої судової статистики за Розділом XIX КК України на весь період дії воєнного стану, попри обґрунтованість міркувань безпеки, унеможливлює належний науковий моніторинг ефективності правової політики держави у цій сфері та потребує пошуку компромісного механізму надання узагальнених (деперсоналізованих) статистичних даних для потреб наукових досліджень.

По-четверте, інститут бойового імунітету, концептуально важливий для справедливого розмежування правомірного ризику в бойовій обстановці та протиправної поведінки, потребує більш чіткого нормативного визначення меж його застосування, зокрема у співвідношенні з нормами про матеріальну відповідальність військовослужбовців. Зокрема, видається доцільним закріпити на законодавчому рівні перелік критеріїв, за якими діяння військовослужбовця кваліфікується як виправданий бойовий ризик, – зокрема відповідність наказу чи бойовому завданню, відсутність умислу на заподіяння шкоди та об'єктивну неможливість передбачити наслідки діяння в конкретних умовах бою, – що дозволило б командирам, слідчим і суддям застосовувати цей інститут одноманітно, а не на власний розсуд у кожній окремій справі.

По-п'яте, психофізіологічний фактор виснаження особового складу нині не отримав самостійного нормативного закріплення як обставина, що підлягає обов'язковому врахуванню при призначенні покарання за військові кримінальні правопорушення. Доцільним видається доповнення Кримінального кодексу України вказівкою на необхідність урахування судом тривалості безперервного перебування військовослужбовця в зоні бойових дій, наявності діагностованих розладів адаптації чи посттравматичного стресового розладу, а також дотримання командуванням нормативів ротації та відпочинку як обставин, що характеризують ступінь вини особи. Саме ця пропозиція, на нашу думку, має найбільш безпосередню практичну цінність для судової практики, оскільки дозволить судам ухвалювати справедливіші рішення вже в межах чинної конструкції індивідуалізації покарання.

По-шосте, ефективність відновлювальних механізмів повернення військовослужбовців до строю (зокрема механізму ч. 5 ст. 401 КК України) має оцінюватися на основі судової практики, тоді як строковий характер позасудового механізму (Закону про продовження військової служби та Закону про порядок проходження служби), дія якого вже завершилася, ставить питання про доцільність запровадження постійно діючого, а не тимчасового механізму добровільного повернення до служби.

Узагальнюючи викладене, доцільно констатувати, що забезпечення військового правопорядку в умовах війни на виснаження вимагає переходу від моделі, орієнтованої переважно на посилення репресії, до комплексної моделі, яка поєднує справедливу невідворотність юридичної відповідальності з системними заходами психологічної підтримки, медичної реабілітації, удосконалення політики ротації та з диференційованим індивідуальним підходом до призначення покарання. Саме практична реалізація цього підходу, а не подальше нарощування каральних санкцій, здатна дати реальний, вимірюваний ефект для зміцнення військового правопорядку в умовах, що склалися.

Висновки.

1. Військовий правопорядок становить суспільні відносини у сфері проходження (несення) військової служби, що мають чітко регламентований, нормативно зумовлений характер і підлягають охороні засобами дисциплінарного, адміністративного, матеріального, цивільно-правового та кримінального впливу. Військова дисципліна виступає формуючим чинником і передумовою військового правопорядку, а юридична відповідальність – інструментом його забезпечення та відновлення.

2. Еволюція законодавства про відповідальність військовослужбовців упродовж 2014–2025 рр. демонструє тенденцію до посилення репресивності кримінально-правових і адміністративно-делiктних механізмів, водночас офіційна судова статистика свідчить про відсутність прямої кореляції між посиленням санкцій і зниженням рівня військової злочинності, що підтверджується як вітчизняними даними, так і зарубіжними оцінками структурних причин дефіциту особового складу. Слід водночас застерегти, що наведена кореляція має статистичний, а не остаточно доведений причинно-наслідковий характер, а її оцінка для періоду після грудня 2025 р. ускладнюється засекреченням деталізованої судової статистики. На наш погляд, цей висновок має принципове значення для подальшої законопроєктної роботи й має враховуватися при підготовці будь-яких ініціатив щодо посилення кримінальної відповідальності військовослужбовців.

3. Безпрецедентне зростання кількості військових кримінальних правопорушень у 2021–2025 рр. (з 2980 до понад 161 тис. лише проваджень за ст. 407 КК України за десять місяців 2025 р.) свідчить, найімовірніше, про системний, а не казуальний характер проблеми, ключовою детермінантою якої є кумулятивне фізичне та психологічне виснаження особового складу, спричинене особливостями війни на виснаження – тривалістю бойових дій, відсутністю визначеної перспективи демобілізації, дефіцитом ротацій та недостатністю системи психологічної реабілітації. Уточнення цього висновку кількісними методами ускладнюється засекреченням деталізованої статистики за Розділом XIX КК України з грудня 2025 р., тому наведена оцінка спирається переважно на непрямі індикатори та потребуватиме верифікації після відновлення відкритого доступу до даних.

4. Законодавчі новели 2024–2025 рр. (запровадження ч. 5 ст. 401 КК України, Закону про продовження військової служби та Закону про порядок проходження служби) засвідчують поступовий перехід від суто каральної до комбінованої каральної-відновлювальної моделі регулювання, що відповідає й зарубіжному досвіду осмислення довготривалих воєн на виснаження. Ми переконані, що цей напрям заслуговує на закріплення в законодавстві на постійній, а не тимчасовій основі.

5. Подальше вдосконалення законодавства, на нашу думку, має відбуватися шляхом: усунення практики точкового (казуального) внесення змін на користь системної кодифікаційної роботи; нормативного закріплення вичерпного переліку дисциплінарних проступків; забезпечення наукового моніторингу статистики військової злочинності за умови деперсоналізації даних; чіткого визначення меж бойового імунітету; запровадження обов'язку суду враховувати фактор психофізіологічного виснаження особи при призначенні покарання; перетворення тимчасового позасудового механізму повернення військовослужбовців до строю на постійно діючий інститут.

Перспективними напрямами подальших досліджень є вивчення судової практики застосування глави 13-Б Кодексу України про адміністративні правопорушення та механізму звільнення від кримінальної відповідальності за статтями 407–408 Кримінального кодексу України, а також розроблення науково обґрунтованих критеріїв урахування бойового стресу й посттравматичного стресового розладу при індивідуалізації кримінальної відповідальності військовослужбовців. Вважаємо, що саме практична апробація запропонованих у статті пропозицій у судовій та командирській практиці стане найкращим критерієм їх остаточної обґрунтованості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Attrition and adaptation: Ukraine's evolving war effort. *International Institute for Strategic Studies (IISS)*. 2026. URL: https://www.iiss.org/online-analysis/military-balance/2026/04/attrition-and-adaptation-ukraines-evolving-war-effort/ (дата звернення: 01.07.2026).
2. Бойовий та оперативний стрес у військово-професійній діяльності: матеріали. URL: https://nuou.org.ua/assets/documents/fsppppvphs-23-1.pdf (дата звернення: 01.07.2026).
3. Soldiers of Ukraine. *The Lancet Regional Health – Europe*. 2025. DOI: https://doi.org/10.1016/j.lanepe.2025.101341.
4. The Ukrainian Mobilization Challenge: Military and Society During Full-Scale War. *Sceeus*. 2025. URL: https://sceeus.se/en/publications/the-ukrainian-mobilization-challenge-military-and-society-during-full-scale-war/ (дата звернення: 01.07.2026).
5. Ніколаєнко Т.Б. Забезпечення військового правопорядку заходами кримінально-правового впливу в умовах режиму воєнного стану в Україні: проблеми та шляхи вирішення. DOI: https://doi.org/10.30525/978-9934-26-302-6-22.
6. Дручек О.В., Волуйко О.М. Військова дисципліна та військовий правопорядок: кореляція понять. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 7. С. 261–265. URL: https://www.lsej.org.ua/7_2023/60.pdf (дата звернення: 01.07.2026).
7. Андрушко О.В. Особливості юридичної відповідальності військовослужбовців в умовах режиму воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 11. С. 24–27. URL: https://www.lsej.org.ua/11_2024/4.pdf (дата звернення: 01.07.2026).
8. Бакало В.П. Загальні положення юридичної відповідальності військовослужбовців в умовах воєнного стану. *Академічні візії*. 2025. № 50. URL: https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/2657 (дата звернення: 01.07.2026).
9. Біла-Тіунова Л.Р., Васильківська В.В. Зіставлення адміністративної та дисциплінарної відповідальності військовослужбовців: проблеми теорії і правового регулювання. *Право та державне управління*. 2024. № 1. С. 279–285. URL: https://pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/1_2024/44.pdf (дата звернення: 01.07.2026).
10. Фівкін П.М. Адміністративна відповідальність військовослужбовців в умовах воєнного стану в Україні: проблеми правозастосування. *Актуальні проблеми правознавства*. 2025. URL: https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/2259 (дата звернення: 01.07.2026).
11. Пащенко Є.М. Злочинність військовослужбовців ЗСУ та інших військових формувань України в умовах агресії рф проти України: кримінологічний аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 81, ч. 2. URL: https://visnyk-jurisuzhnu.com/wp-content/uploads/2024/03/52-3.pdf (дата звернення: 01.07.2026).
12. Остапенко О.І., Йосифович Д.І. Про ухилення від військової служби в умовах воєнного стану в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 4. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/6669/1/10.pdf (дата звернення: 01.07.2026).
13. Коба О.В. Запобігання військовим правопорушенням як передумова військової дисципліни і правопорядку, забезпечення воєнної і державної безпеки. *Juris Europensis Scientia*. 2024. Вип. 4. С. 78–84. URL: https://jes.nuoua.od.ua/archive/4_2024/15.pdf (дата звернення: 01.07.2026).
14. Ягунов Д.П. Стан, динаміка та структурні трансформації злочинності в Україні (січень–жовтень 2025 року). URL: https://www.yagunov.in.ua/2025-10m-ua/ (дата звернення: 01.07.2026).
15. Gady F.-S., Kofman M. Ukraine's Strategy of Attrition. *Survival*. 2023. Vol. 65, No. 2. P. 7–22. URL: https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00396338.2023.2193092 (дата звернення: 01.07.2026).
16. Gady F.-S., Kofman M. Making Attrition Work: A Viable Theory of Victory for Ukraine. *Survival*. 2024. Vol. 66, No. 1. P. 7–24. URL: https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00396338.2024.2309068 (дата звернення: 01.07.2026).
17. Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України: Закон України від 24.03.1999 № 551-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/551-14 (дата звернення: 01.07.2026).

18. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення: 01.07.2026).
19. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19 (дата звернення: 01.07.2026).
20. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці: Закон України від 13.12.2022 № 2839-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2839-20 (дата звернення: 01.07.2026).
21. Про внесення зміни до глави XII «Прикінцеві положення» Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» щодо умов продовження військової служби під час дії воєнного стану окремим категоріям військовослужбовців: Закон України від 21.11.2024 № 4087-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4087-20 (дата звернення: 01.07.2026).
22. Про внесення змін до деяких законів України щодо порядку проходження військової служби окремими категоріями військовослужбовців під час дії воєнного стану: Закон України від 30.04.2025 № 4392-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4392-20 (дата звернення: 01.07.2026).
23. Про матеріальну відповідальність військовослужбовців та прирівняних до них осіб за шкоду, завдану державі: Закон України від 10.10.2019 № 160-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-20 (дата звернення: 01.07.2026).
24. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування: статистика Офісу Генерального прокурора України. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-tarezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2 (дата звернення: 01.07.2026).
25. Морально-психологічне забезпечення у Збройних Силах України: довідник. URL: https://dovidnykmpz.info/wp-content/uploads/2018/06/%D0%9F%D0%86%D0%94%D0%A0%D0%A3%D0%A7%D0%9D%D0%98%D0%9A-%D0%9C%D0%9F%D0%97-%D1%83-%D0%97%D0%A1%D0%A3.pdf (дата звернення: 01.07.2026).
26. Психологічний супровід військовослужбовців у бойових умовах. DOI: https://doi.org/10.31108/1.2025.11.1.2.
27. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 01.07.2026).
28. Ukraine's Top General Claims Attrition Strategy vs. Russia Is Succeeding. *Kyiv Post*. 2026. URL: https://www.kyivpost.com/post/67992 (дата звернення: 01.07.2026).
29. Armed Forces Act 2006 (UK). Section 359. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2006/52/section/359 (дата звернення: 01.07.2026).
30. Ford G.R. Proclamation 4313 – Announcing a Program for the Return of Vietnam Era Draft Evaders and Military Deserters. 1974. URL: https://www.presidency.ucsb.edu/documents/proclamation-4313-announcing-program-for-the-return-vietnam-era-draft-evaders-and-military (дата звернення: 01.07.2026).
31. Israel: Sanctions for and Consequences of Avoiding Military Service or Refusing to Bear Arms or to Follow Orders from Officers, Including in Battle Zones. *Refworld / Immigration and Refugee Board of Canada*. URL: https://www.refworld.org/docid/5152be082.html (дата звернення: 01.07.2026).
32. Корпусна реформа, нові війська та удари по РФ: Сирський підбив підсумки діяльності ЗСУ у 2025 році. *NV*. 2026. URL: https://nv.ua/ukr/ukraine/events/zsu-pidsumki-diyalnosti-ta-reformi-2025-roku-vid-oleksandra-sirskogo-50575912.html (дата звернення: 01.07.2026).
33. У ЗСУ триває другий етап корпусної реформи: Головнокомандувач назвав ключові кроки. *АрміяInform*. 2026. URL: https://armyinform.com.ua/2026/02/10/u-zsu-tryvaye-drugyj-etap-korpusnoyi-reformy-golovnokomanduvach-nazvav-klyuchovi-kroky/ (дата звернення: 01.07.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 01.07.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 25.08.2026
Дата публікації: 01.09.2026

© Коба М.М., Пелагеша О.Г., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0